
et-Tefkîrû'l-lisânî inde ulemâi'l-akliyyâti'l-müslimîn: el-Adud el-Îcî ve's-Sa'd et-Teftâzânî ve's-Şerîf el-Cürcânî nemâzic

İmâd Ahmed ez-Zebn

Amman: Dârü'n-nûri'l-mübîn, 2014, 543 sayfa.

ISBN 978-9004323292

Kur'ân-ı Kerim'in Arapça bir hitapla ve îcaz iddiasıyla nâzil olması, dil incelemelerinin en başından itibaren İslâm düşüncesinde merkezî bir yer edinmesi sonucunu doğurmuştur. Gerek klasik dönemde yapılan Arap dili çalışmaları ve gerekse Arapça'da ortaya konmuş, fakat muayyen bir dile hasredilmesi mümkün olmayan dil felsefesi çalışmaları doğrultusunda ortaya çıkan hacimli literatür bu durumun bir göstergesidir. Dilin, erken dönem İslâm düşüncesinde işgal ettiği tayin edici konum, her boyutta üst düzey sentez arayışlarının baş gösterdiği ikinci klasik dönemde de devam etmiş, meseleler gitgide incelererek daha derin hususlar tartışılmaya başlamıştır. Modern döneme gelindiğinde ise Arapça, Arap dilcilerinin farklı cihetlerden ilgisini çekmiş, zaman zaman milliyetçi saiklerle de olsa dil bilimi incelemelerine

1 Çalışmanın 145. sayfasında Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'ye (ö. 593/1197) ait *el-Hâvi'l-kudsî* adlı eserden *el-Hâvi* ve *el-Kudsî* isimlerinde iki ayrı esermiş gibi bahsedilmiştir (47. dipnot). Yine s. 176'da Zemahşeri'ye (ö. 538/1144) *el-Bahrü'l-muhît* adlı bir tefsir atfedilmektedir. Zemahşeri'nin böyle bir eseri olduğu bilinmemektedir. Bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla buradaki *el-Bahrü'l-muhît*, bir tefsir değil, Bedreddin ez-Zerkeşi'nin (ö. 794/1392) usule dair eseri olabilir.

mevzu olmuştur. Batı'da gelişen dil bilimleri ile de irtibatın kurulması, Arap dünyasında çok çeşitli dil bilimi eğilimlerinin doğmasına sebep olmuştur. Batı'daki çalışmaların etkisinde ortaya konmuş dil bilimi çalışmaları genellikle Arapça dil unsurunu modern dil teorilerinden hareketle incelemeye yönelirken, klasik usullerin takip edildiği çalışmalara da rastlanmaktadır. Bu noktada Abdüsselâm el-Müseddî'nin *et-Tefkîrû'l-lisânî fi'l-hadâreti'l-Arabiyye*¹ adlı çalışması klasik dönemde yapılmış dil incelemelerini merkeze alması ve Batı kaynaklı dil incelemelerine de kayıtsız kalmaması dolayısıyla bilhassa zikredilmelidir. Diğer taraftan Abdurrahman Eyyûb, Hüsâm el-Behensâvî, Abdurrahman el-Hâc Sâlih gibi isimler çağdaş dil bilimi yöntemlerine yönelik daha açık bir tavır takınmıştır.²

2008'den beri Ürdün Zeytûne Üniversitesi Arap Dili Bölümü'nde akademik faaliyetlerine devam eden İmâd Ahmed ez-Zebn, 2011 yılında Ürdün Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde ünlü dil ve nahiv uzmanı Prof. Dr. Nihâd el-Mûsâ danışmanlığında doktorasını tamamlamış, ayrıca uzun süre Ürdün, Mısır ve Suriye'de klasik yöntemlerin takip edildiği ilim meclislerinde bulunarak aklî ve naklî ilimlerde ciddi bir birikim kazanmıştır. Zebn, doktora tezinin kitaplaşmış hali olan ve “müslüman aklıyyât âlimlerinde dilsel düşünce” (veya dil düşüncesi) şeklinde tercüme edilebilecek bu çalışmasında gerek isim, gerekse yöntem açısından Müseddî'nin çalışmasından ilham alarak İslâm düşünce tarihinin genellikle ihmal edilen bir döneminde yaşamış üç büyük âlim, Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) felsefî görüşlerini dil ilimleri perspektifinden incelemektedir. Söz konusu üç âlimin yaptıkları dil tartışmaları, İslâm düşüncesinin ikinci klasik döneminde ne kadar ince ve derin meselelerin gündeme geldiğini göstermektedir. Kitaba konu olan üç âlimin hem üstlendikleri ilmî mirasla kurdukları eleştirel diyalog, hem de şerhler ve hâşiyeler üzerinden ya da münazaralar yoluyla yürüttükleri münakaşalar, müellifin oldukça isabetli bir seçim yaptığını göstermektedir.

Bilindiği üzere Arapça, diğer müslüman toplulukların dillerinden farklı olarak, modern dönemde dil biliminin yoğun ilgisine konu olmuş, Batı dünyasında geliştirilmiş dil teorileri sıklıkla Arap diline tatbik edilegelmiştir. Müellif, bu uygulamanın doğurduğu kültürel uyumsuzluğun ve epistemolojik parçalanmışlığın farkında olarak, “kendi kültürel verilerimize özel bir dil teorisi yönelimi” oluşturmayı hedeflemektedir (s. 15). Çoğunlukla görülen

1 Tunus: Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb, 1981.

2 Önde gelen çağdaş Arap dilticileri ve yönelimleri hakkında bk. Hâfız İsmâilî Alevî - Velid Ahmed el-Anâtî, *Es'iletü'l-luga es'iletü'l-lisâniyyât: Hasiletü nısf karn mine'l-lisâniyyât fi's-sekâfeti'l-Arabiyye*, Beyrut: ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-ulûm, 1430/2009.

ve modern dil biliminin ortaya koyduğu küllî ilkelerin geleneksel verilere tatbiki şeklinde ifade edilebilecek taklit (ittibâ') tavrının aşılması için İslâm âlimlerinin incelemelerinden hareketle dil bilimsel teoriler oluşturulmalıdır. Zebn, bu kitabıyla iki uç tavrı reddetmektedir. Ona göre, yabancı kaynaklı dil teorilerinin Arap diline ve fikrî mirasına tatbiki şeklinde ortaya çıkan ölçüsüz bağımsızlık ile fikrî mirasın kalesine sığınıp geçmişin üzerine bir kutsiyet perdesi örtmek şeklinde görülen donukluk arasında bir sıkışmışlık söz konusudur. Dil, mantık, fıkıh usulü, kelâm, tefsir, cedel ve münazara gibi aklî ilimlerde mündemiç bulunan doğrudan veya dolaylı dil tartışmalarını kapsayacak şekilde Arap ve İslâm düşünce mirasının dil çalışmaları mutlaka ortaya çıkarılmalıdır (s. 17).

Fikrî mirasımızla çağdaş dil bilimi birlikte düşünmeyi hedefleyen bu kitap, hem çağdaş dil bilimine eleştirel bir şekilde yaklaşmaya yardımcı olabilir hem de kendi fikriyatımızda sabit ve değişken olanı belirlemeye katkı sağlar (s. 36-7). Bu yapılırken geçmişte ortaya konmuş ilmî ve felsefî bir birikimin farklı yorumlara açık olabileceği göz önünde bulundurulmalı, ulaşılan küllî dil bilimi ilkeleri ile ele alınan tarihî materyalin arasındaki irtibat çok dikkatli ve sağlam bir şekilde kurulmalıdır (s. 38-39). Bu meyanda klasik dönem âlimlerinin istidlâl ve tartışma yöntemleri hakkında kapsamlı bir bilgiye sahip olunmalıdır. Belli başlı hususların tarihî olarak önce müslümanlar tarafından keşfedildiği sonucuna ulaşmanın veya bunun hedeflenmesinin reel hiçbir faydası olamaz (s. 40). Bilakis dünya çapında dil bilimi tartışmalarına katılmamızı temin edecek bir genişlikle hareket edilmelidir (s. 40). Bununla beraber müellif, dil bilimlerinin bazı çağdaş meselelerine işaretle yetinmekte, sentez veya karşılaştırma yapmamayı tercih etmektedir.

Kitabın giriş (temhîd) kısmında "akliyyât" kelimesinin kapsamını ortaya koyan Zebn, aklî ilimlerin merkezî unsurları olarak, (1) mücerret aklî delillerin kullanılması, (2) meselelerin en küçük parçalarına ayrılarak ve doğuracağı sonuçlara göre incelenmesi anlamına gelen tahkik tavrı, (3) varsayımsal görüşlerle meselelerin detaylandırılması, (4) karşılıklı iratlar, münazaralar ve reddiyelerin sıkça görülmesi ve (5) geçmişte ortaya konmuş bütün görüşlerin objektif bir şekilde sorgulanmasını tespit etmiştir (s. 27-8).

Diğer taraftan İslâm düşüncesinin çoğunlukla ön yargı ile yaklaşılana ve göz ardı edilen bir dönemde (ikinci klasik dönemde) yaşamış ve üst düzey ilmî eserler ortaya koymuş İcî, Teftâzânî ve Cürçânî'yi örneklem olarak seçen Zebn, bu seçimin arkasındaki en önemli etken olarak söz konusu âlimler arasındaki tartışmalara dikkat çeker. İcî'nin şerhe ihtiyaç duyan yoğun metinlerinin neredeyse tamamı üzerinde sonraki âlimler tarafından şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır. Bunların başında da Teftâzânî ve Cürçânî'nin

eserleri gelir. Bilhassa Teftâzânî'nin telif ettiği şerh ve hâşiyeler Cürcânî tarafından adım adım takip edilmiş ve sürekli bir münazara görüntüsü ortaya çıkmıştır. Bu da ilmî ve felsefî yükselişi, gitgide daha ince ve dikkatli tartışmaların yapılmasını beraberinde getirmiştir (s. 29-34).

Kitap dört “fasıl” ve bu “fasıllar”ın alt başlıkları olarak “kazıyyeler”den oluşmaktadır. Fasıllar sırasıyla (1) dilin oluşumunda muvâzaa tartışmaları, (2) vaz’ ilmi ve delâlet (semantik) bahisleri, (3) beşerî sözün yapısı ve zihnî, aklî, fonolojik özellikleri ve (4) yorumun (tevil) mahiyeti, araçları ve kaidele-ri konularına tahsis edilmiştir. Bu haliyle kitabın bölümlenmesi Müseddî'nin (1) dilin kökeni, (2) muvâzaa ve (3) sözü oluşturan unsurlar şeklindeki üçlü bölümlenmesinden nispeten etkilenmiş olsa da orijinal yönler içermektedir. Yazarın, bilhassa mantık, kelâm ve fıkıh usulü disiplinlerindeki ilgili bütün tartışmaları kapsayacak şekilde ortaya koyduğu dördüncü fasla işaret edilebilir. Ne var ki Zebn, ayrıntılı başlıklandırma yapmamayı bilinçli olarak tercih etmiştir. Kullanılan fikrî-tarihî malzemenin farklı alanlardan derlenmiş olması bu durumu bir nebze gerekçelendirse de bu tercih, genel başlıkların altında birçok cüz’î meselenin peş peşe aktarılması ve çoğu zaman bütünlü-ğün bozulması sorununu ortaya çıkarmıştır. Buna ilâveten ele alınan cüz’î tartışmalara yönelik bir indekse kesinlikle ihtiyaç vardır ve bu ihmal edilmiş gözükmemektedir.

Eserin ele aldığı çok sayıda mesele ve terimi ihata etme amacı gütmeksi-zin dikkat çekici bazı hususlara işaret edilebilir. Meselâ dilin ortaya çıkışın-da akliyyât âlimlerinin takındığı tevakkuf tutumu üzerinde duran ve bunu dilcilerin incelemeleriyle karşılaştıran müellif, tevakkufu “ilmî bir meselede ortaya atılan delillerin herhangi bir sonuca ulaştırabilme yeterliliğini nef-yetmeyi gerektiren bir hüküm” olarak tanımlar (s. 50). Dilin oluşum süreci-ni açıklama iddiasındaki bütün görüşlerin elenmesinin ve bütün araştırma imkânlarının tüketilmesinin ardından tevakkuf sonucuna ulaşılır. Yoksa te-vakkuf, araştırmaktan geri durmak şeklinde bilinmezci bir tavır değildir. Öte yandan akliyyât âlimlerinin tenzih ilkesinden hareketle geliştirdikleri nefsi kelâm fikrini inceleyen müellif dil-söz, yeterlilik (kudret) – eda (eylem), de-rin yapı-yüzey yapı gibi dil bilimi ayrımlarına benzer bir ayrımanın burada da söz konusu olduğunu ifade eder (s. 307-325). Ayrıca dördüncü fasılda bildirilişimin merkezî unsurlarından olan yorum meselesini nefsin kuvveleri bağlamında ele alan müellif, klasik psikolojinin dil bilimi tartışmalarında ne derece önemli ve dikkate değer olabileceğini göstermektedir (s. 429-455).

Müellifin modern dil tartışmalarına belli ölçüde vakıf olmasının etkisiyle klasik terminolojinin yanında modern kavramları da kullanmaktan imtina etmediği görülmektedir. Bu durum, kitapta sunulan malzemenin, gelecekte

yapılacak daha derin fikrî ve felsefî sentezlerde kullanılma potansiyeline sahip olduğunu gösterir. Fakat çalışma günümüz Arapça'sında rasyonalizm karşılığı kullanılan "aklâniyye" (veya rasyonalistin karşılığı olan aklâni) teriminin İcî, Teftâzânî ve Cürcânî'ye izâfeten kullanılması gibi bazı önemli sorunlar barındırmaktadır. "Aklâniyye" kelimesi –ve türevleri– akıl kelimesinden müştak bir kelime olsa da rasyonalizm kelimesinin Batı fikriyatının tarihî gelişimi içerisinde kazandığı anlamla yüklü bir terimdir ve burada söz konusu anlam dikkate alınmadan kullanılmıştır. Buna ilâveten "Arap aklı" (el-aklû'l-Arabî), "Arap zihniyeti/düşünce tarzı" (el-akliyyetü'l-Arabiyye) gibi terkipler müellifin Arapça literatürdeki bazı yaygın kullanımları sorgulamaya tâbi tutmadan benimsediğini göstermektedir.

Söz konusu sorunlara rağmen, İslâm düşüncesinin tahkik döneminin en önemli üç âlimini dil eksenli bir çalışma ile okuyucuya takdim eden, diğer bir tabirle İslâm düşünce geleneğinin ikinci klasik dönemine dil bilimi penceresinden bakıldığında karşılaşılabilecek manzarayı okuyucuya sunan bu kitabın, ileride yapılacak çok sayıda orijinal araştırmaya ilham vermesi beklenebilir. İcî, Teftâzânî ve Cürcânî'nin görüşlerinin ve eserlerinin bilhassa Osmanlı dönemindeki fikrî seviyenin oluşması ve gelişmesi üzerindeki derin etkisi göz önünde bulundurulduğunda, kitabın Osmanlı düşünce ve felsefe dünyasına yönelik araştırmalar için de bir kaynak olarak görülmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Mehmet Emin Güleçyüz, Arş. Gör.

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Uluslararası İslâm ve Din Bilimleri Fakültesi
doi: 10.26570/isad.346801